

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

Програма підготовки до екзамена

Частина 1. Теорія

Аналітика

1. Структура наукового дослідження і науково-пізнавального процесу.
2. Метод як теоретично обгрунтований засіб пізнавальної діяльності.
3. Соціальні функції історичної науки.
4. Історична свідомість. Історична пам'ять. Історичний досвід.
5. Історичне пізнання і його особливості.
6. Предмет історичного пізнання (дослідження).
7. Об'єкт історичного пізнання (дослідження).
8. Ретроспективність історичного пізнання.
9. Специфіка реконструкції об'єкта пізнання в історичному пізнанні. Проблема подолання дистанції між суб'єктом і об'єктом історичного пізнання.
10. Категорія історичного часу. Технологія періодизації.
11. Історичний факт як фундаментальна категорія історичного знання.
12. Принципи історичного пізнання.
13. Структура історичного дослідження.
14. Тематика історичних досліджень. Технологія визначення теми дослідження. Поняття актуальності.
15. Опис і інтерпретація в історичному дослідженні.
16. Рівні історичного дослідження: конструювання і відбір фактів.
17. Рівні історичного дослідження: інтерпретація фактів.

18. Рівні історичного дослідження: розуміння, пояснення і види доведення в історичній науці.
19. Сучасні напрями історичного дослідження: культурно-історична антропологія, історія повсякденності і мікроісторія.

Класика

1. К.Поппер про загальнозначимість наукового знання, засади наукової об'єктивності і про "богоодкровенну" та "крузоніанську" науку.
2. К.Поппер про тривіальні «закони» в історичній науці.
3. Р.Колінгвуд про предмет і призначення історії.
4. Р.Колінгвуд про історію як науку висновків.
5. Р.Колінгвуд про історію як логічний процес, як історію думки.
6. Р.Колінгвуд про різницю між дією і актом, подією і дією.
7. Критика Р.Колінгвудом звертання до "авторитету" і "заповіту" в історіографії.
8. Р.Колінгвуд про позитивізм в історичній науці.
9. Марк Блок і його "Апологія історії".
10. Л.Февр про особливості об'єкта історичного пізнання і його предмет.
11. Критика Р.Колінгвудом історії "ножиць і клею" і "шухляд".
12. Критика історицизму К.Поппером.
13. Поль Рікер про об'єктивність і суб'єктивність в історії.
14. Розширення поняття історичного факту школою "Анналів".
15. Розширення поняття історичного джерела школою "Анналів".
16. Ф.Бродель про структури довгої часової протяжності.
17. К.Ясперс і його "Сенс і призначення історії".

18. Р.Козеллек про взаємодію “поля досвіду” і “горизонтів сподівань”.

Частина 2. Практичне завдання

Виконується тест типу «Есе». Студент отримує приклад сучасної історичної праці, який система відбирає із загальної бази завдань методом випадкових чисел.

Завдання: надати методологічний коментар до цієї праці, зокрема висвітлити:

1. Концептуальну спрямованість твору. Новаторство автора.
2. Категоріальний апарат.
3. Особливості джерельної бази.
4. Специфіку дослідницького апарату.

Приклад 1

Марк Блок. Феодальне суспільство

І. ЛЮДИНА ІНШОЇ ЛЮДИНИ

Бути «людиною» іншої людини: у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніше визначений смисл. Спільне для романських і германських говірок, воно позначало персональну залежність, залежність у собі. Коли так казали, то не думали ані про точну юридичну природу цього зв'язку, ані про хай там які класові відмінності. Граф був «людиною» короля, як і кріпак – свого сільського пана. Іноді в одному й тому самому тексті з відстанню в кілька рядків цим словом позначали осіб, які стояли на зовсім різних щаблях суспільної драбини: для прикладу, можна згадати про ту скаргу нормандських черниць, яка датується кінцем одинадцятого сторіччя, де вони повідомляють, що «їхні люди» – тобто їхні селяни – були примушені одним високим бароном працювати в замках «його людей» (тут, звичайно ж, ідеться про рицарів, його васалів). Ця двозначність тоді нікого не шокувала, бо попри провалля, яке розверзалося між суспільним становищем тих і тих, там наголошувалося на фундаментальному спільному елементі – підлеглості індивіда іншому індивідові.

А проте хоча цей принцип людської залежності й лежав тоді в основі всього суспільного життя, форми, яких він набував, могли бути напрочуд різними. Від найвищих до найприземленіших, із переходами, які іноді були майже невідчутними. Додайте до цього відмінності, характерні для різних країн. Нам буде зручно взяти за провідну нитку один із найбільш значущих зв'язків залежності – васальний, і ретельно дослідити, як він був реалізований у «найфеодалізованішій» зоні Європи. Ми маємо на увазі саме осереддя стародавньої імперії Каролінгів – Північну Францію, рейнську та швабську Германію. Потім ми спробуємо, перш ніж удатися до хай там яких ембріологічних досліджень, описати бодай найочевидніші характеристики цієї інституції в добу її найповнішого розквіту, тобто в період від десятого до дванадцятого сторіччя.

(Марк Блок. Феодальне суспільство. Переклад з французької Віктора Шовкуна. Київ, 2002).

Приклад 2

Марк Блок. Феодальне суспільство

ІІ. РИТУАЛ ПРИСЯГИ НА ВІРНОСТЬ У ФЕОДАЛЬНУ ЕРУ

Ось, один перед одним, двоє чоловіків: один із них – той, хто хоче служити; а другий – той, хто погоджується або прагне бути його володарем. Герший стуляє долоні й кладе їх, отак стулені, в долоні другого: то був очевидний знак покори, смисл якого

іноді ще й акцентувався ставанням навколішки. Водночас персонаж зі стуленими долонями промовляв кілька слів, дуже коротких, якими він визнавав себе «людиною» свого візаві. Потім володар і його підданий цілувалися – то був символ порозуміння й дружби. Такими були – дуже простими і, цим самим спроможними надзвичайно глибоко вразити розум людей, таких чутливих до всього побаченого, – жести, які служили для того щоб зав'язати один із найміцніших суспільних зв'язків, що їх знала феодальна ера. Сотні разів описана або згадана в текстах, відтворена на печатках, на мініатюрах, на барельєфах, ця церемонія називалася «ритуал присяги на вірність» (*hommage* французькою мовою, *Mannschaft* – німецькою). Для позначення зверхника, якого вона створювала, не застосовували інших термінів, окрім однієї, дуже загальної назви «сеньйор»¹⁵¹. Часто підлеглий, аналогічно, не називався інакше, як «людиною» цього сеньйора, іноді уточнювалося, що це його «людина руками й устами». Але вживали й більш спеціалізовані слова: «васал» або – принаймні до початку дванадцятого сторіччя – «коменд» (*commendé*), тобто «відданий під опіку».

Задуманий у такий спосіб, цей ритуал був позбавлений хай там якого християнського змісту. Його символізм був запозичений зі стародавніх германських джерел, але, звичайно ж, таку ваду не могли довго терпіти в суспільстві, де жодна обіцянка не вважалася вартісною, якщо Бог не виступав у ролі гаранта. Сам ритуал присяги, в його формі, ніколи не був змінений. Але, найімовірніше в каролінзький період, до нього додали ще один обряд, цього разу суто релігійний: поклавши руку на Євангелію або на святі реліквії, новий васал давав обіцянку зберігати вірність своєму володарю. Цей другий ритуал називали «актом вірності» (по-французькому *foi*, по-німецькому *Treue*, а в найдавніші часи – *Hulde*). Отже, церемоніал відбувався двічі. Дві його фази, проте, мали далеко не однакову вартість.

Бо акт вірності не мав у собі нічого специфічного. В розтривженому суспільстві, де недовіра була правилом, а накликання кари Божої здавалося одним із небагатьох, бодай уявно ефективних засобів стримування, люди мали тисячі причин вимагати від якихось інших людей, щоб ті заприсяглися їм у вірності. Службовці короля або сеньйорів, усякого рангу, давали таку обіцянку щоразу, перед тим як обійняти свою посаду. Прелати полюбляли вимагати її від своїх кліриків. Поміщики, нерідко, – від своїх селян. На відміну від ритуалу, в якому людина брала участь ніби всім своїм еством і який, загалом, вважали за неможливе повторити, цієї обіцянки, майже банальної, могли знову й знову вимагати від однієї особи. Отож можна було уявити собі багато «актів вірності» без ритуалу присяги на вірність. Гроте ми не знаємо ритуалів без акту вірності. Одне слово, коли обидва обряди були об'єднані, більша значущість ритуалу присяги на вірність визначалася вже його місцем у загальній церемонії: він завжди відбувався першим. До того ж, лише він взаємно поєднував у тісному союзі двох людей; акт вірності васала був зобов'язанням одностороннім, у відповідь на яке дуже рідко проголошувалася аналогічна обіцянка з боку сеньйора. Одне слово ритуал присяги на вірність був справжнім творцем васального зв'язку в його подвійному аспекті підлеглості та протекції.

(Марк Блок. *Феодальне суспільство*. Переклад з французької Віктора Шовкуна. Київ, 2002).

Приклад 3

Фернан Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.

«Не було також торговельного капіталізму без учнівства, без попереднього навчання, без ознайомлення із засобами, вельми далекими від примітивізму. Флоренція від XIV ст. організувала світське навчання[...] 1340 р. в початкових школах (а *botteghuzza*) навчалася грамоти від 8000 до 10000 дітей, хлопчиків та дівчаток (місто на той час нараховувало менше 100 000 жителів). Саме до *botteghuzza*, яку тримав Маттео, вчитель граматики, «на вході на міст біля церкви Святої Трійці» («*al piè del ponte a Santa Trinità*»), і відвели в травні

1476 р. Нікколо Макіавеллі, щоб навчати читати за скороченим варіантом підручника граматики Доната – цей твір тоді називався Донателло. З цих 8–10 тис. дітей 1000–1200 йшли відтак до школи вищого ступеня, створеної спеціально для майбутніх купців. Дитина залишалася там до п'ятнадцяти років, вивчаючи арифметику (*algorismo*) і рахівництво (*abbaco*). Пройшовши ці «технічні» курси, вона вже була здатна вести свої бухгалтерські книги, що їх ми можемо сьогодні гортати і які надійно фіксують операції по продажу в кредит, комісіонерські, розрахунки з ринку на ринок, поділ доходів між учасниками компаній. Поступово практичне учнівство в крамниці завершувало навчання майбутніх купців. Дехто з їхнього числа звертався до «вищої» освіти й вирушав, зокрема, студіювати право в Болонському університеті[...]

В Англії XVIII ст. Термін учнівства у великій торгівлі становив, згідно зі статутами, сім років[...]

Одне слово, не треба недооцінювати знання, які належало здобути: встановлення закупівельних і продажних цін, розрахунок собівартості й грошового курсу, співвідношення мір і ваги, вирахування простих і складних відсотків, уміння підготувати приблизний кошторис операції, орудування монетою, переказними й простими векселями, кредитними документами. Загалом справа чимала.

Подеколи навіть досвідчені купці відчували потребу «оновити знання», як сказали б ми. А втім, коли бачиш шедевр, яким є бухгалтерські книги XIV ст., мимоволі переймаєшся захватом перед минулим.

(Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.2. Ігри обміну. Київ: Основи, 1997. С.343–344).

Приклад 4

Жак Ле Гофф. Середньовічна уява

СЕКС ЯК ЗДОБИЧ ПЕКЛА

Ця нова етика статі протривала на Заході цілі століття. Вона почала повільно змінюватися лише в наш час, захитана допуском пристрасті у статеві відносини і шлюб. Вона панувала впродовж цілого Середньовіччя, але не була непорушна. У великому розвитку Заходу з X до XIV ст. її позначають, на мою думку, три великі події: григоріанська реформа і поділ церковників та мирян за статтю; тріумф нерозривно моногамної та екзогамної моделі у шлюбі; концептуальна уніфікація гріхів плоті під знаком гріха розпусти (*luxuria*), у рамках сімки головних гріхів.

Те, що називають григоріанською реформою, було великим *aggiornamento* середньовічного суспільства. Церква її розпочала і вела приблизно від 1050 до 1215 року (IV Латеранський собор). Вона встановлює насамперед незалежність Церкви від мирян. Яку кращу перепопу встановити між людьми світськими та церковниками, як не проблему сексуальну? Цим – одруження, а тим – непорочність, целібат і стриманість. Справжня стіна відгороджує невинність від нечистоти. Нечисті рідини, з одного боку, засуджені (церковники не повинні пролити ні сперми, ні крові і не передають первородного гріха через зачаття); з другого, – вони спрямовані в певне русло. Церква стає товариством неодружених. Але вона ж і скріплює одруженням світське товариство. Як це добре показав Жорж Дюбі, Церква XII століття забезпечила тріумф власної матримоніальної моделі – моделі Євангелія – моногамної, нерозривної.

Цю модель Церква поширює на увесь загальний світських людей[...]

Секс залишається здобиччю Пекла.

Врешті-решт, система семи головних гріхів уніфікує плотські гріхи, що довго не вдавалося зреалізувати: плотський гріх дістає свою родову назву: “розпуста” (*luxure*). Звичайно, розпуста рідко коли стоїть на чолі списку головних гріхів – на відміну від гордині (*superbia*) та пожадливості (*avaritia*), які змагаються за перше місце. Але розпуста має інший пріоритет. У притчі про дочок Диявола, де ці персоніфікації гріхів, що їх Сатана одружує з чоловіками, пов'язуючи кожну дочку з певною суспільною категорією, розпуста є повією,

яку Сатана “пропонує усім”. Можливо, їй вдасться скористатися з толерантності, з якою Церква та громадські власті, особливо міські, відтепер ставляться до повій. Матримоніальні узи сприяють поширенню борделів й успіхові парилень. Плотський гріх має своє місце на землі, як і в Пеклі. Образ розпусти на тимпані Муассака – нага жінка, якій змії кусають груди та лоно – довго буде тривожити статеву уяву Заходу.

(Жак Ле Гофф. Середньовічна уява. Есеї. Переклав з французької Ярема Кравець. Львів, 2007. С.139–140)

Приклад 5

Даніель Рош. Культура одягу і мода при «старому режимі»

Коли на початку сімнадцятого століття було сказано, що потрібно одягатися «у свій власний образ», малося на увазі відповідно до стану. Закони про розкіш існували для того, щоб ніхто не заблукав надто далеко; магістрат, одягнений як дворянин, порушував норми, він маскувався, він одягався неправильно; Наприкінці шістнадцятого століття парламент регулярно виступав проти цього. Кожен орден мав свій знак: духовенство – постриг, дворянство – меч, мантия – мантиї, довгий – для закону, короткий – для фінансів. У магістратурі існувало три ієрархії розрізнення: ієрархії форми, тканини та кольору. Судді одягали довгу сукню поверх сутану; нотаріуси, прокурори та комісари носили короткий халат поверх туніки; сержанти носили касак. Сержанти, *petite robe* і *grande robe* неможливо сплутати. Матеріал став додатковим засобом розрізнення; автори законів про розкіш мріяли про чітко помітну ієрархію текстилю. Найбільше це проявилось в судовому церемоніалі. У Рахунковій палаті лише президенти насолоджувалися блискучим шовковим оксамитом, метри та королівські люди були одягнені в блискучі атласи, коректори були в дамасці, тоді як комісари з аудиту та греф'єри обходилися скромнішими тафтами. І, нарешті, був колір, основоположний у суспільстві, яке все ще перебуває під впливом геральдичної пишності та унікальної сили візуального. Магістрати мали право носити червоні сукні, обшиті крапчастим горностаєм, червоний колір нагадував про імператорську магістратуру, а горностаєм символізував шляхетність і чесність. Усі носили квадратні ковпаки або морт'є. У королівській раді канцлер одягався в довгу сукню з малинового оксамиту, а радники – у довгі сукні фіолетового кольору, контролери та інтенданти фінансів носили короткі мантиї того ж кольору, як і державні секретарі, але вони мали право до довгої мантиї; секретарі та грифери носили короткі чорні халати, а пристави носили габіти.

Таким чином, розкішний порядок був очевидним у самому серці королівства, але він поступово розмивався, щоб зосередитися в церемоніалі громадського, судового та політичного життя[...]

Яскравим прикладом є домашня прислуга аристократії. Теоретично, своєю лівреєю в кольори дому вони стверджували владу своїх господарів, але на практиці вони використовували свою відображену славу, щоб поводитися зухвало та провокаційно, водночас набуваючи звичок одягу своїх господарів та передаючи їх іншим, у місті та селі. Обмін одягом між паном і слугою в ході любовних інтриг або на гуляннях став запасом романів і театру. Флюгель і психоаналітики костюма не обійшли стороною проблему сил, які рухаються до змін[...]

Фіксований одяг походить від прагнення до тимчасової постійності, верховенства групи над індивідом, прагнення до одноманітності. Його часто сприймають у реальному чи міфічному відношенні до минулого, натхненного традиціями, які глибоко вкорінені в місцевості чи групі, наприклад, полкові звичаї. Інновації зазвичай викликають обурення та здійснюються шляхом додавання нових елементів, знизу вгору, які не загрожують рівновазі цілого та сумісні з суперництвом у сфері орнаменту. Модний одяг відповідає цінностям зміни, новизни і застарілість, яка вимагає від неї відмовитися, якщо якась деталь раптом вийде з моди. Його соціальна гнучкість скасовує відмінності, об'єднуючи через наслідування «небагатьох щасливих». У той час як традиційний одяг сприяє зчепленості та згуртованості, інновації припускають різноманітність і вільний вибір рівноправних осіб.

Мода, ця богиня зовнішнього вигляду, через свої капризи стає головним рушієм змін, які засуджуються її недоброзичливцями та вихваляються її прихильниками.

(Roche, Daniel. *The culture of clothing dress and fashion in the "ancien régime"*. Camdrigd: Univerity Press, 1994. P.39–41. URL: <https://books.google.de/books?id=iksOtjX47xoC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>)

Приклад 6

Пол Томпсон. Едвардинці: перетворення британського суспільства

«Були й інші домівки, в яких діти їли вечерю з батьками, але в так, щоб мінімізувати будь-яке можливе тертя з потребами батька. Наприклад, в будинку кваліфікованого інженера в Ланкаширі,

Увечері, коли всі збираються, мій батько повернувся з роботи, і він бере Bolton Evening News, поки чай ставиться на стіл ... Він сидів у кріслі-гойдалці, і ось він каже, щоб починати ... Потім ми всі сідаємо, п'ємо чай, і не розмовляємо. А потім він виходить з-за столу, а ми мали йти. Тепер хтось міг взяти газету, поки він курив; потім, коли він закінчив цю трубку баккі, ця газета папір мала бути готова до читання. Йому знадобилося півгодини, щоб подивитися газету ввечері, а потім, коли він закінчив з нею, коли він був вимитий перед сном, ви всі можете подивитися на нього. Якщо ви ...залишилися, і почали шуміти, ви моментально опинялися нагорі.

[...]Жінка у цій ситуації працювала як неоплачувана прислуга; і якщо вона залишалася занадто довго в цій домашній ролі, вона втрачала свій шанс на заміжжя. Але прикметно, що з тих жінок, які були зайняті на оплачуваній роботі, добра третина були прислугою, чистильницями, кухарками, насильницями вугілля і води, офіціантками і приватницями для середніх і вищих класів.

Крім очікування, що дружини будуть прибирати за ними, гірники бажали, щоб дружини мили їхні спини:

«По сусідству була сім'я, і коли їх матері чи дочки не було вдома, вони кричали мені: Олів! Іди помий мені спину! І я йшла і мила їхні спини. О, мужики».

«Недивно, що в епоху, яка сприяла помітному споживанню багатими, заможні жінки були одягнені з надзвичайною витратою, вишуканістю та різноманітністю. Їх особисті кравчині та кравці постачали їм різний одяг на ранок, день і вечір; для чаю, садових вечірок і балів; для того, щоб бути вдома або ходити за покупками; на море, на автомобілі, на велосипеді чи пішки; на шлюб і на траур. З її багатим хутряним і мереживним оздобленням, справжніми або штучними квітами та гігантськими капелюхами, які трималися на волосяних конструкціях, настільки хитромудро створених на подушечках і дротяних каркасах, що вона була безпорадною в одяганні без особистої допомоги слуги, едвардіанська леді була торжество штучності та приховування. Навпаки, шелестячи у своїх нижніх спідницях, туго зашнурована, щоб приховати величне, зріле лоно[...]

[...]Стати дружиною було був виразний крок нагору: заміжня жінка, принаймні, була «більш задоволена, більш незалежна, була вище поціновувана». Вона мала не тільки новий статус, але й певний авторитет. Дім – або у вищих класах більша його частина – був її територією; а в більшості домів робітничого класу вона повністю контролювала сімейний бюджет – владні заможні чоловіки робили це самі. У всіх соціальних класах від чоловіка вимагалось головно забезпечити сімейний дохід; і найчастіше, коли він заробляв, вона контролювала витрати. Винятки були в обидві сторони. В багатих сім'ях дружини отримували лише обмежене утримання: тут контроль над грошима давав чоловікам повну владу.

(Thompson P. *The Edwardians: The Remaking of British Society*. London; New York, 1992. Pp.38–39)

Приклад 7

Пол Томпсон. Едвардинці: перетворення британського суспільства

ІДЕНТИЧНІСТЬ І СИЛА

Самопочуття кожного едвардинця було сформоване чотирма вимірами. Кожен вимір не тільки допоміг сконструювати особисту ідентичність, але водночас був зв'язком у соціальному порядку, зв'язком із ширшою свідомістю: свідомістю, яка головним чином утримувала суспільство, але також могла сама по собі стати агентом змін. Чотири виміри були приналежністю до нації, маскулінності чи жіночості, віку чи покоління та класу.

У дев'ятнадцятому столітті відбулося зростання народного націоналізму, який став новою важливою історичною силою[...]

Усе це не вписувалось у британський контекст. Британських громадян не було, були тільки піддані – англійської монархії. Британський національний гімн прославляє правителя, а не народ. Навіть саме Сполучене Королівство складалося з чотирьох національностей, з яких ірландці збиралися захопити свою незалежність[...]

Але ідею Англії як «дому» поділили в ширшому сенсі, як серце Британської імперії. Контроль над найбільшою імперією в історії людства, що охоплює чверть поверхні світу, створив не лише матеріальний добробут, але й гордість, перевагу та самовпевненість. Для колоніального темношкірого будь-який білий був «господарем». Різною мірою це торкнулося всіх соціальних класів. Мало хто сумнівався у вищих перевагах англійської мови чи її версії християнства. Заможні, однак, скоріше сприймали керування іншими як важку відповідальність, тягар, який несуть нечисто. Вони також вивезли в Імперію різні види спорту. Крикет для вищих і середніх класів, а також зелений імідж села були особливо символічними для Англії: «Англієць носить крикетну біту з собою так само природно, як свій футляр для зброї та ванну з індійської гуми». Але футбол робітничого класу виявилася найстійкішим експортом з усіх.

У цей період більше, ніж будь-який інший, «імперіалізм» був центральною темою британської культури. У школах День імперії було інституціоналізовано в 1902 році, і підручники все більше зосереджувалися на перевагах поширення торгівлі та цивілізації, які принесли великі імперські герої, такі як Вулф і Гордон. Як сказав Білл Вудс, брістольський робітник:

«Вони заохочували нас пишатися прапором, вітати прапор, коли ми були в школі. Так, я пишався тим, що я британець. Нас завжди вчили пишатися королевою і королем. Ми були людьми світу, чи не так?»

Таке ж ставлення поширювали листівки та сигаретні листівки, серії бестселерів яких включали зображення колоніальних військ та індіанських полків, «будівників імперії», а також імперські сцени, прапори, продукти та мальовничі народи. Військова музика у виконанні духових оркестрів ставала все більш популярною. Слайди з чарівними ліхтарями зображували імперські подорожі та місіонерську роботу. Ранні фільми розповідали про королівський Дурбар у Делі 1903 року та лондонську коронацію Едуарда VII і Георга V, на якій були присутні «покірливі махараджа в прикрашених дорогоцінними каменями мантії – вільно віддані, а не полонені... сикхи в тюрбанах, вусаті раджути, усміхнені й непримиренні гуркхи, спахії та високі чорні сенегальці: світ того, що вважалося варварством на службі цивілізації»...

Англії культивували особливе почуття вищості, щоб виправдати свою світову місію. Для вікторіанців це передусім ґрунтувалося на релігії; для едвардинців – про расу. Дарвінове тлумачення еволюції як результату боротьби за виживання між видами було застосовано до конкуренції між гілками людської раси. Навіть радикали та соціалісти увібрали багато з цього мислення, яке пізніше було дискредитовано нацизмом у своїй крайній формі. Вони закликали до створення Великої Британії в колоніях, населених британцями. Вони боялися падіння народжуваності як «расового самогубства», поганого здоров'я армійських новобранців із нетрів – як «виродження раси», і в цих термінах підтримували державний

«дар материнства». Як висловився в 1905 році член парламенту від ліберальної партії Т. Дж. Макнамара, «я знаю, що імперія не може бути побудована на незмінних і плоскогрудих громадянах».

Ця нова віра в расову перевагу виявилася дуже руйнівною. По-перше, це допомогло виправдати нетерпимість навіть до європейських іммігрантів...

Друга проблема полягала в тому, що англійці стали гірше бачити переваги інших культур і, отже, вчитися у них... Особливо згубним аспектом у довгостроковій перспективі була форма економічного самообману. Літній текстильний менеджер едвардинської епохи у 1920-х роках, у той час як британське домінування було очевидним, сказав молодому чоловікові:

«Мій хлопче... ніколи більше не дозволяй нікому в Ланкаширі чути, як ти говориш ці дитячі речі про іноземну конкуренцію... Це просто балаканина... Якби вони мали клімат, людей і веретена – чого вони ніколи не мають – іноземці ніколи не могли б винайти Ланкаширські бавовняки мати».

(Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992. PP.140–148)

Приклад 8

Пол Томпсон. Едвардинці: перетворення британського суспільства

ІДЕНТИЧНІСТЬ І СИЛА

[...]Расизм також породив нові мілітаристські ілюзії. Дарвінівську еволюційну боротьбу плутали з полем бою, яке насправді, навпаки, як мала показати трагедія Першої світової війни, є полем убивства молодих і сильних[...] Кількість добровольців зменшилася з невдачами англо-бурської війни, але з 1908 року знову зросла до чверті мільйона. Але це зблідло перед дивовижним сплеском добровольців усіх соціальних класів на початку Першої світової війни: загалом два з половиною мільйони чоловіків за вісімнадцять місяців. Вони включали чверть мільйона шахтарів, більше ніж кожен п'ятий гірник. Шахтарі вже були войовничим авангардом організованого робітничого класу; одним із напрямків їхньої солідарності був не менш войовничий патріотизм...

Норман Енджелл, борець за мир, ще в 1910 році скаржився, що багатьом звичайним людям «видовище війни навіть привабливіше, ніж видовище футболу». Дійсно, наша преса сприймає це як якийсь прославлений футбольний матч». Коли почалася Перша світова війна, вона була неймовірно похмурою, принизливою та серйозною. Але деякі все-таки примудрилися сприймати це як гру. У перший день битви на Соммі в липні 1916 року капітан Невілл з Іст-Суррейса дав своїм взводам два футбольні м'ячі, щоб вони били ногами в бік німецьких окопів. На одному було написано: Великий фінал Кубка Європи, Іст Суррейс проти Баварців. Початок з нуля; з іншого – «без рефері». Він запропонував приз тому, хто першим досягне з м'ячем німецьких окопів. «Він не дожив, щоб побачити це».

...Особливо вражає те, що ентузіазм на початку війни був не тільки міжкласовим, але й заразив жінок, а також чоловіків. Соціальна феміністка, яка написала, що «Мілітаризм – це бунт чоловіків», була рідкісним голосом у ті ранні роки. Суфражистки самі перейняли військову символіку, вихваляючись войовничим Жіночим соціально-політичним союзом як «добровільною армією, що воює». До початку війни в результаті вербування було створено добровольчу силу з 52 000 військових жінок-медсестер.

(Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992. PP.140–148)

Приклад 9

Пол Томпсон. Едвардинці: перетворення британського суспільства

ІДЕНТИЧНІСТЬ І СИЛА

[...]Належність до нації – це питання історичного часу. Бути чоловіком чи жінкою старше людської історії. Тим не менш, маскуліність і фемініність сильно відрізнялися у своїх

проявах з часом. Відмінності між двома статями можна як применшувати, так і применшувати, а постійні зміни традицій зазвичай викликають певні соціальні коментарі та занепокоєння. Як приклад можна взяти сукню. Середні вікторіанці максимізували різницю: чоловіки чорні та вертикальні, подовжені циліндром, жінки різнобарвні та пишні, перебільшені через зав'язані корсетні талії та пишні кринолінові спідниці. До 1920-х років модною жіночою фігурою була струнка плоскогруда труба. Багато едвардинців з жахом спостерігали за цією зміною. Особливо їх шокувала поява жінок у формі під час війни. Як протестував анонімний лист до *Morning Post*:

«Ці жінки носили короткі спідниці, це правда, як поступку своїй статі; вони або підстригли волосся, або зуміли так приховати його під своїми фетровими капелюшками кольору хакі, що на перший погляд молоді жінки виглядали точно як чоловіки... Я помітив, що ці жінки набули мужнього вигляду, стояли, розставивши ноги, вдаряючи батогами для верхової їзди, і виглядали сором'язливими і не дуже привабливими хлопцями.

Поруч із цими смішними «позами» стояв справжній – британський солдат у цивільному. Він втратив ліву руку та праву ногу...»

Тут, як зазвичай, гендерна ідентичність визначається в термінах контрасту. З точки зору диференціації едвардинці мислили термінами, ближчими до вікторіанського періоду, ніж сьогодні, але більшість їхніх концепцій все ще мають сучасний резонанс. Вони бачили основну спрямованість і сферу життя чоловіків як публічну, а жіночу – як приватну: чоловіки на роботі, у політиці, у спорті; жінки вдома. Люди можуть творити як мислителі чи художники; жінки повинні творити як матері. Вони вважали чоловіків розумнішими, жінок – більш інстинктивними; чоловіки сильніші, а жінки слабші; чоловіки грубі, жінки делікатні та акуратні; чоловіки біологічно хтиві, жінкам бракує бажання. Понад усе вони вважали чоловіків самоконтрольованими та владними; жінок турботливими та прислужливими. Контраст припускав домінування чоловіків, підпорядкування жінок...

Едвардинці всіх соціальних класів були виховані таким чином, щоб вважати цей поділ людства природним. У дитинстві хлопчикам давали механічні іграшки, дівчаткам ляльок. Допомогти приготувати їжу, прати, шити чи мити зазвичай просили лише дівчат. Моллі Г'юз пригадала девіз своєї матері: «Спочатку хлопчики»:

«Я була останньою в роздачі їжі за столом, частування солодоцями тощо. Від мене очікували, що я чекаю на хлопців, надсилаю повідомлення, приношу речі, залишені нагорі, і ніколи не бурчу».

Вона виросла, не сумніваючись, що «чоловіки були важливими людьми», і залишила свою професійну роботу після одруження без видимого жалю. Енід Старкі в дитинстві,

«Мій батько здавався мені дуже важливою людиною, і цей гламур і престиж багато в чому пояснювалися загальним ставленням до нього жінок у домі. На думку моєї матері, усе, що він робив, було правильним, усе, що він говорив, мало вагу божественного одкровення, і їй не спало на думку, що хтось міг сумніватися, що кожне його слово було натхнене досконалою мудрістю. Вона вважала правильним, щоб життя дружини, життя всіх жінок у родині крутилося навколо голови чоловіка».

Жінки з робітничого класу могли б зміцнювати гендерні конвенції з однаковою переконаністю, як домогосподарка з Ланкаширу, яка не мала допомоги від своїх синів, тому що «вона не народжувала своїх хлопчиків Молі». І посібники підтверджували паралельні стереотипи. *The Girl's Book about Herself* пропагувала відмову від «пацанських» амбіцій і «надмірної відданості книгам»; розумніше було «відкинути тригонометрію й зайнятися рукоділлям». Баден-Пауелл проголосив у своїй надзвичайно популярній класиці «Скаутинг для хлопчиків», що «кожен хлопець повинен навчитися стріляти та виконувати накази, інакше він не буде кориснішим, коли почнеться війна, ніж стара жінка».

Тим не менш, існували важливі класові розбіжності в концепціях статі. Чоловіки з робітничого класу жили, як діти, так і дорослі, у повсякденних стосунках з матерями,

сестрами та дружинами, які підривають стереотипи жіночності. Жінки так само часто керували та підтримували свої домогосподарства, як і чоловіки. У той час як фабрика, спорт, паб і клуб були переважно чоловічими світами, на найважливішому, робочому місці, робочий чоловік також виявився підлеглим. Його мужність полягала в ролі годувальника, джерела «сімейної зарплати». Але ця маскуліність може мати різні форми підкреслення. Для менш кваліфікованих робітників, а також шахтарів першим джерелом гордості була фізична сила. Багато з них працювали напівголі; тіла шахтарів, чорні від вугільного пилу, блискучі від поту. Звідси також чарівність боксу для деяких із найбідніших хлопців. Гордість ремісника, з іншого боку, мала іншу основу. «Навичка» означає поєднання спритності рук з інтелектом: це слово, яке походить від давньоскандинавської мови, має своєрідне англійське значення. Ремісник був архетипом *homo faber*. Він любив працювати у свій час, своїми інструментами. Його інструменти були майже продовженням його самого. Про майстра можна судити за його ящиком з інструментами.

У заможного чоловіка був інший і більш заплутаний досвід. У дитинстві, до восьми-дев'яти років, він жив повністю під керівництвом жінок – матері та нянь. Батько рідко підходив до дитячої колиски. У перші роки свого життя хлопчик також зазвичай був одягнений як дівчина, у нижніх спіднях і відрощених кучерях, а потім все це зняв і вдягнув штани. Потім раптом, як старшого хлопчика, його відправили в майже виключно чоловічий світ школи-інтернату. Тут серйозним правопорушенням став навіть словесний контакт з дівчатами. У той же час він, як правило, ставав «педиком» старшого хлопчика, служачи йому, як зникла сестра.

...У першій половині двадцятого століття навіть батьки і сини ніколи не цілувалися і не обіймалися, як дорослі. Фізичним актом вітання було рукостискання, і між чоловіками це стало випробуванням мужності: міцний серцевий потиск відрізнявся від в'ялої руки, яка видавала мастурбатора, який зловживав собою. Тільки дві інші форми фізичного дотику були прийняті чоловіками. Один був у тілесних покараннях. Другий займався спортом. Це може допомогти пояснити, чому обидва відігравали такі важливі ролі в дитинстві державної школи.

До того часу, як вони закінчили школу молодими дорослими чоловіками, жінки стали для них чужими. На відміну від чоловіків із робітничого класу, вони могли й надалі уникати їх без особливих матеріальних збитків. Університетські коледжі, міські клуби, Інни Суду, Будинки Парламенту, усі надані послуги та компанії. ...

(Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992. PP.140–148)

Приклад 10

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)

В озброєній спільноті існували свої правила поразок: серед них чи не найголовніше – заміщення безпосереднього об'єкта агресії другорядними, менш вартісними для неї (про що вже йшлося), а також уживання замісних засобів, якими були публічні маніфестації ворожості, своєрідні «захисні клапани», що вивільняли почуття агресії та знімали напругу». «Погрози та образи зазвичай відбувалися в публічних зонах конфлікту, в присутності значної кількості глядачів. Як відомо, такий спосіб знімає напруження значно ефективніше, аніж дії без свідків. Тим більше, що присутні особи не були лише статистами, а мали свої вкрай важливі завдання – в потрібну мить втрутитися й загамувати ворогуючі сторони, не допустити виходу агресії за прийнятні межі. Тому в скаргах раз-у-раз натрапляємо на шаблонну формулу для опису поведінки свідків: «ледь мя/его погамовали». Часто саме ті, кого ініціатор брав у помічники для розправи над супротивником, рятували жертву. Ось одна з багатьох подібних сцен: Роман Бутетицький зі своїм приятелем Іваном Калусовським, приїхавши до двору ворога, Федора Солтана, лаяв його та намагався заподіяти шкоду, «и до сабли, се звады замовляючи, порывал, однак пан Иван Калусовский в том его гамовал,

Федора [од] Романа боронил и жадное легкости выредити ему не допустил».

Тож вербальна агресія щодо супротивника, котру дослідник може сприйняти як реальну, насправді нерідко була тільки способом психологічного тиску на недруга. Такий перебіг конфлікту, де рушниці у нападників не стріляли або ж кулі не влучали, де піший шляхтич утікав від натопту вершників, де самотній, а бувало й беззбройній жертві, вдавалося вирватися з оточення до зубів озброєних і сповнених рішучості вбити ворогів, цілком типовий для скарг. Щасливий для себе фінал скаргники пояснювали Божим заступництвом».

«Однак чи не найприкметнішою ознакою шляхетського способу з'ясування стосунків, що маркувалася як лицарська, було символічне оголошення про помсту – «одповідь». Вона становила невід'ємну складову конфлікту, до якої вдавалися перед початком застосування сили, а також як до заміної щодо неї дії.

(Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014)

Приклад 11

Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.

Як один з аргументів у полеміці з британським демографом пригадують і юних Ромео та Джульетту, котрі хоч волею Шекспіра і жили у Вероні, але були втіленням англійських традицій кінця XVI ст. 190 Тринадцятирічну Джульетту її батько вважав готовою для шлюбу. Гортаючи сторінки трагедії, ми не сумніваємось у дорослості дівчини, співпереживаємо її прагненням поєднати долю з коханим Ромео. І якось на думку не спадає, що Джульетті ранувато ставати під вінець.

Натомість її така ж вельможна однолітка з Гетьманщини - тринадцятирічна донька ніжинського полкового судді Василя Кулаковського Євдокія вважала, що бере шлюб дитиною. У 1770 р. її насильно видали заміж за військового товариша Тарасевича. Пізніше, бажаючи розлучення, вона говорить, що заміж нібито не хотіла, бо «совсем не в тѣх мыслях была, будучи тогда в тринадцати лѣтах». Звісно, це може бути риторика авторства якогось канцеляриста, однак вона має донести до читача думку, що 13-літня дівчина ще не думає про заміжжя і ще не є дорослою, зокрема з огляду на її свідомість і ставлення до дійсності. Так зображено і її психологічний стан під час шлюбу: «страхом в то время обнята была и малолѣтга». Така риторика демонструє подвійні «стандарты» у тлумаченні віку Євдокії як дитячого чи дорослого. Чиновники Київської консисторії та Ніжинського городського суду у відповідях на її запити сприймають її вік з погляду норм церковного права та Литовського статуту, вони не бачать проблеми у цьому, нехай і ранньому шлюбі. Консисторію більше турбували шлюби неповнолітніх, а отже, і порушення канонічних приписів 192. Канцелярист же, який писав від імені Євдокії, можливо, передає панівні суспільні практики і маркує її як неповнолітню на основі норм кримінального права. Це саме увиразнює і назва справи «О похищении и принуждении на вступление в брак войсковым товарищем Тарасевичем несовершеннолетней Евдокии Куликовской» (підкреслення моє. - І. С.).

Джульетту Капулетті та Євдокію Кулаковську розділяли два століття, вони належали до різних культурних просторів, а їхні історії демонструють зміну суспільного ставлення до досягнення шлюбного віку за непорушності його формально дозволеної мінімальної межі. Ця межа залишалася доволі сталою з XII до XIX ст., а от довкола неї змінювалися вже «реальні» практики. За спостереженням відомого історика Массімо Ліві Баччі, загальні тенденції таких змін у Європі полягали у збільшенні віку першого вступу у шлюб з XVI по XVIII ст., який у середньому перевищував 20 років.

(Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018)

Приклад 12

Роберт Вільям Фогель та Стенлі Л. Енгерман. Час на хресті. Економіка рабства американських негрів

РАБСТВО ТА КЛЮМЕТРИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Традиційне тлумачення рабства протягом півтора десятка років зазнало інтенсивної критики з боку істориків та економістів, які навчені застосовувати кількісні методи до історичних проблем. Цей огляд вводить в обіг обробку великих обсягів числових даних. Хоча ці дані доступні вже деякий час, методи, необхідні для їх систематичного аналізу та інтерпретації, не були вдосконалені до завершення Другої світової війни...

Огляд, заснований на цих нових методах та досі занедбаних джерелах, суперечить багатьом найважливішим положенням традиційного зображення рабовласницької системи... Здійснена реконструкція настільки сильно розходиться з поширеними переконаннями та його наслідками і є настільки важливими для розуміння сучасних проблем, що ми вважаємо, що нові відкриття більше не повинні обмежуватися сторінками езотеричних наукових журналів.

Нижче наведено деякі з основних виправлень до традиційної характеристики рабовласницького господарства:

1. Рабство не було системою, яку вперто підтримували власники плантацій, всупереч економічним інтересам. Купівля раба, як правило, була дуже прибутковою інвестицією, яка давала норму прибутку, що вигідно відрізнялася від найуспішніших інвестиційних можливостей у виробництві.

2. Рабовласницька система не була економічно занепадаючою напередодні Громадянської війни. Немає жодних доказів того, що економічні процеси самі по собі невдовзі покладали б край рабству, без війни чи іншої форми політичного втручання. Зовсім навпаки; з наближенням Громадянської війни рабство як економічна система ніколи не була сильнішою, і тенденція була до ще подальшого зміцнення.

3. Рабовласники були песимістами щодо майбутнього їхньої системи у десятилітті, що передувало Громадянській війні. Піднесення сепаратистського руху збіглося з хвилею оптимізму. Напередодні Громадянської війни рабовласники очікували добу небувалого процвітання.

4. Рабовласницьке землеробство не було неефективним порівняно з вільним сільським господарством. Економіка великомасштабного виробництва, ефективного управління та інтенсивного використання праці та капіталу забезпечила південному рабовласницькому сільському господарству ефективність на 35 відсотків вищу, ніж північна система сімейного фермерства.

5. Типовий раб – польовий робітник не був лінивим, невмілим і непродуктивним. В середньому він був працьовитішим і ефективнішим, ніж його білий колега.

6. Перебіг рабства в містах не доводить, що рабство було несумісним з промисловою системою або з тим, що раби не могли впоратися з промисловим виробництвом. Раби, зайняті в промисловості, вигідніше відрізнялися від вільних працівників старанністю та ефективністю. Попит на рабів у міських районах насправді зростала швидше, ніж у сільській місцевості.

7. Переконання, що рабовласництво, сексуальна експлуатація та розбещеність, що зруйнувала чорну сім'ю, – це міф. Сім'я була основною одиницею соціальної організації за часів рабства. Вона була в економічних інтересах плантаторів для сприяння стабільності рабської родини, і більшість із них це використовували. Більшість продажів рабів здійснювалася або цілими сім'ями, або окремими особами у віці, коли для них було б нормально покинути сім'ю.

8. Матеріальні (не психологічні) умови життя рабів вигідно відрізнялися від вільних промислових робітників. Це не означає, що вони були хорошими за сучасними стандартами. Це лише підкреслює важку долю всіх робітників, вільних чи рабів, протягом першої

половини дев'ятнадцятого століття.

9. Рабів експлуатували в тому сенсі, що частина доходу, яку вони виробляли, експропріювалася їхніми власниками. Однак темпи експропріації були набагато нижчими, ніж зазвичай. Протягом свого життя типовий раб польовий робітник отримував близько 90 відсотків доходу, який він виробляв.

10. Економіка довоєнного періоду далеко не була в застої, Південь зростав досить швидко. Між 1840 і 1860 роками доходи на душу населення зростали швидше на Півдні, ніж в решті країни. До 1860 року Південь досяг рівня доходу на душу населення, який був високим за стандартами того часу. Дійсно, така розвинена країна, як Італія, не досягла такого ж рівня дохід на душу населення до передодні Другої світової війни.

...Довоєнне рабство – не єдиний аспект американської економічної історії, яка зазнала радикального перегляду внаслідок застосування математичних та статистичних методи. Перегляд рабства є частиною більш амбітних зусиль щодо реконструкції всієї історії економічного розвитку Америки на обґрунтованій кількісній основі. Тих, хто займається цією справою, називають «новими економічними істориками», «економетричними істориками» та «кліометристами».

(Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery by Robert William Fogel and Stanley L. Engerman. W. W. Norton & Company New York; London, 1974. Pp.4–6)